

**SZKŁO W KULTURZE MIESZKAŃCÓW POZNAŃA
OD PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA
DO PIERWSZEJ POŁOWY XIX W.**

**GLASS IN THE CULTURE OF POZNAŃ CITIZENS
FROM THE LATE MIDDLE AGES UNTIL THE FIRST HALF
OF THE 19TH CENTURY**

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 8 kwietnia 2009 r.)

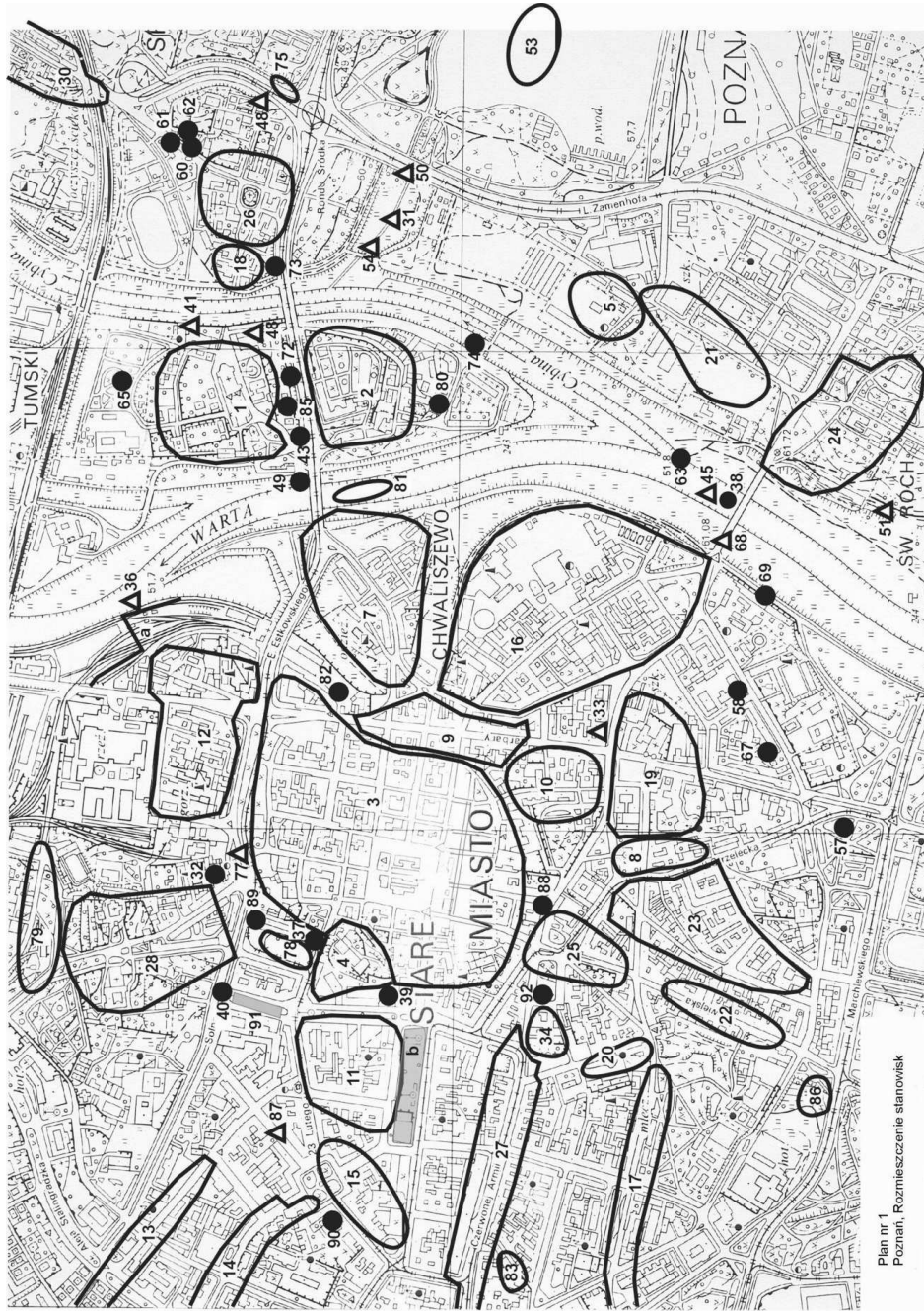
Celem pracy była wielostronna klasyfikacja wyrobów szklanych pozyskanych z badań archeologicznych prowadzonych w różnych latach na 21 stanowiskach na terenie lewo- i prawobrzeżnego Poznania¹. Przeprowadzona klasyfikacja obejmowała takie zagadnienia, jak: typologia, funkcja, chronologia oraz technologia i technika wytwarzania wyrobów szklanych. Ważne było również przedstawienie przemian w typologii, stylistyce, funkcji i technice wytwarzania przedmiotów, występujących w okresie od późnego średniowiecza do połowy XIX w. Ponadto starano się opisać proveniencję oraz użytkowników tych wyrobów.

Opracowany materiał szklany pochodził z nadzorów archeologicznych, badań ratowniczych oraz systematycznych badań wykopaliskowych, przeprowadzonych na wspomnianych 21 stanowiskach na terenie lewo- i prawobrzeżnego Poznania (tab. 1)². Omawiane stanowiska zlokalizowane były w dzielnicach Stare Miasto i Nowe Miasto.

Prace wykopaliskowe wykonane zostały w różnych sezonach badawczych przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską w Poznaniu i Pracownię Naukowo-Badawczą Pracowni Konserwacji Zabytków Sp. z o.o w Poznaniu. Nie wszystkie stanowiska archeologiczne, na których odkryto materiał szklany, uwzględniono w niniejszej pracy, jako że ich dobór warunkowała możliwość dostępu do źródeł.

¹ Zob. Plan nr 1: Poznań, Rozmieszczenie stanowisk; Plan 2: Poznań, Stanowisko nr 3 z podziałem na części. Rozmieszczenie stanowisk oraz ich numerację podano za J. Kaczmarek, *Archeologia miasta Poznania*, Poznań 2008.

² Z wyłączeniem materiałów z terenu Ostrowa Tumskiego, które są przedmiotem osobnego opracowania.

Plan nr 1
Poznań, Rozmieszczenie stanowisk

Tabela. 1. Zestawienie stanowisk

Lp.	Nr stanowiska	Ulica/Plac
1	3, cz. 22	Masztalarska 5
2	3, cz. 26	Masztalarska 3
3	3, cz. 29	Szewska 5/6
4	3, cz. 30	plac Kolegiacki 17
5	3, cz. 39	Kramarska 17/18
6	3, cz. 44	Ślusarska 5
7	3, cz. 46	Dominikańska 7
8	3, cz. 47	Dominikańska 6
9	3, cz. 60	Stary Rynek 69
10	3, cz. 67	Garbary/Stawna
11	3, cz. 69	Żydowska 23-24
12	3, cz. 90	Stary Rynek 73/74
13	3, cz. 92	Szkolna 2
14	9, cz. 5	Wielka 17
15	18, cz. 2	św. Jacka
16	18, cz. 3	Cybińska 13
17	26, cz. 5	Rynek Śródecki 4
18	26, cz. 6	św. Jacka
19	34	Św. Marcin
20	82	Szyperska 21
21	89	plac Wielkopolski 9

Omówione wyroby szklane pochodzą ze stanowisk archeologicznych, które wydawane zostały w szerokich przedziałach czasowych, a kontekst kulturowy, w którym je odkryto, wskazał na przedział czasowy od wczesnego i późnego średniowiecza aż po czasy współczesne. Większość przedmiotów szklanych zalegała w warstwach przemieszanych, na złożu wtórnym, co znacznie utrudniło ich datowanie. Chronologię tych wyrobów określono na podstawie analogii do opisanych w literaturze przedmiotu wyrobów z okresu od XIII do połowy XIX w.

Podstawowy materiał źródłowy stanowi 1759 fragmentów przedmiotów szklanych oraz 1 fragment przedmiotu z ceramiki szklawionej³. Najwięcej, bo 1126 fragmentów pochodzi ze stanowiska o numerze 82, przy ul. Szyperskiej 21, natomiast najmniej, po 1 fragmencie, ze stanowisk o numerach 3, część 39 przy ul. Kramarskiej 17/18 i część 92 przy ul. Szkolnej 2. Odkrycie dużej ilości materiału zabytkowego przy ul. Szyperskiej 21 wynika z faktu, że teren ten użytkowany był jako wysypisko śmieci.

³ Przedmiot ten został uwzględniony w niniejszej analizie ze względu na jego znaczenie jako materiału porównawczego.

Plan nr 2,
Poznań, Stanowisko nr 3 z podziałem na części.

Omówiony w niniejszej pracy materiał archeologiczny reprezentowany jest przez różnego rodzaju przedmioty szklane, a wśród nich zarówno wyroby luksusowe, jak i codziennego użytku. Większość z nich zachowana jest fragmentarycznie, a jedynie 3 naczynia zachowane są w całości (2 ampułki i fiolka). Najwięcej zachowanych jest części przydennych i górnych naczyń. Z nich wyodrębniono materiał, który poddano częściowej lub niekiedy całkowitej rekonstrukcji, wykorzystując analogie do egzemplarzy pozyskanych z innych wykopalisk. Największą grupę naczyń zrekonstruowanych częściowo stanowią szklanice, szklanki, kieliszki, butelki duże i butelki małe. W trakcie analizy wyrobów szklanych wyodrębniono także fragmenty środkowych części naczyń.

W czasie wykopalisk oprócz omówionego powyżej materiału pozyskano też ułamkowo zachowane fragmenty naczyń szklanych, co w znacznym stopniu utrudniło ich interpretację. Podstawą analizy całości pozyskanego materiału szklanego była metoda porównawcza. Wykorzystano w niej opracowania omawiające analogiczne wyroby szklane pochodzące z badań archeologicznych przeprowadzonych na różnych stanowiskach na terenie Polski lub za granicą.

Pozyskany materiał szklany tworzy zespół źródeł pozwalający na wydzielenie 3 grup użytkowych; są to:

- 1) naczynia stołowe,
- 2) naczynia zasobowe,
- 3) naczynia i przyrządy apteczne i kosmetyczne.

Wśród naczyń stołowych wydzielone zostały naczynia do picia (kieliszki, szklanice, szklanki, pucharki, kubki i kufle), naczynia do podawania napojów (karafki i dzbany) i naczynia do podawania pokarmów (czarki i wazy). Natomiast wśród naczyń zasobowych wyróżniono naczynia do transportu i przechowywania płynów (butelki i gąsiory), a wśród naczyń i przyrządów aptecznych i kosmetycznych wydzielone zostały pojemniki i przyrządy apteczne (małe butelki, ampułki, fiołki, słoiki i pistle).

W wyniku przeprowadzonej analizy makroskopowej uzyskano w sumie 18 kategorii przedmiotów szklanych. Największą grupę pod względem liczby odkrytych fragmentów stanowią butelki, gąsiory, szklanice i szklanki, w sumie 1313 fragmentów, przy czym najwięcej pochodzi ze wspomnianego wyżej stanowiska numer 82 przy ul. Szyperskiej 21, które użytkowane było jako wysypisko śmieci.

Badane wyroby reprezentują pod względem kształtu, techniki wykonania i ornamentyki zarówno formy typowe, często odkrywane na różnych stanowiskach archeologicznych w Polsce (butelki, gąsiory, szklanice, szklanki, kieliszki), jak i rzadko odkrywane (kubki, czarki, wazy, ampułki i fiołki czy też buteleczki/fiołki na stopkach, czyli tzw. zakonniczki). W omawianym zbiorze nie występują naczynia niepowtarzalne; przedmiotami unikatowymi są natomiast 2 przybory aptekarskie – szklany i szkliwiony pislel. Przeprowadzona klasyfikacja poznańskich wyrobów szklanych wykazała, że wysokie szklanice kształtowane były różnymi technikami i zdobione różnymi ornamentami wykonanymi z nitek, guzków, gładkich lub falistych wałeczków, karbowanych taśm, kasetonów lub filigranu; czasami też stosowane były ornamenty malowane. W XVIII w. forma szklanic uległa zmianie i pojawiły się formy mniejsze, węższe, o kształtach konicznych i cylindrycznych. Dekorowano je najczęściej przez grawerowanie, szlifowanie lub fasetowanie, imitując w ten sposób drogie szlify ręczne. Natomiast wśród kieliszków znalezionych w Poznaniu zmiany dotyczyły tylko formy ich nóżek, które początkowo były smukłe i poszerzone (tzw. cebulowate) w typie tralki, później profilowane, a w końcu stały się przysadziste. Technika zdobienia nóżek również ulegała zmianom – począwszy od nóżek wykonanych np. w stylu weneckim (tzw. skrzydełkowych) kształtowanych sposobem odręcznym, skończywszy na nóżkach fasetowanych wytwarzanych w formach. Ze względu na fragmentaryczny stan zachowania korpusów kieliszków

zmiany ich form były możliwe do uchwycenia tylko w niewielkim stopniu. Również częściowo zanalizowane zostały formy kufli i dzbanów, gdyż zachowały się jedynie ucha z ułamkami korpusów lub same fragmenty brzuśców. Zmiany formy dotyczyły również dużych i małych butelek oraz gąsiorów, które początkowo miały kształty baniaste, później ulegały stopniowemu wysmukleniu, by w końcu uzyskać formy cylindryczne i czworoboczne. W tej grupie naczyń najczęściej zdobione były te o charakterze reprezentacyjnym, jak np. karafki. Najmniejszym zmianom podlegały pucharki, których zasadnicza forma nie uległa przeobrażeniu, podczas gdy zmieniała się technika ich wykonania. Prześledzenie zmian form takich wyrobów, jak: czarki, kubki, słoiki czy pistle było niemożliwe, ponieważ zachowały się one pojedynczo lub, jak w przypadku waz, w 2 podobnych egzemplarzach.

Omówione przedmioty szklane z Poznania były w większości naczyniami zwykłymi, używanymi na co dzień, a nieliczne wśród tych znalezisk to naczynia luksusowe, którymi posługiwano się jedynie od święta. Naczynia te wyróżniają się na tle całości zbioru takimi cechami, jak: forma, ornamentyka, dobra jakość szkła i staranna technika wykonania. Przeważa jednak grupa naczyń o cechach przeciętnych, których używano na co dzień. Z kieliszków, szklanic, szklanek, pucharków, kubków i kufli pito rozmaite napoje. Niektóre z tych naczyń są licznie wzmiankowane w poznańskich inwentarzach mieszczańskich. Napoje podawano w karafkach, dzbanach i małych gąsiorach, a przechowywano w butelkach i dużych gąsiorach. Pokarmy natomiast podawano na stół w czarkach i wazach. Do przechowywania lekarstw służyły małe butelki, ampułki, fiołki i słoiki, a przy ich sporządzaniu używano pistli. Funkcja omawianych naczyń nie zmieniła się na przestrzeni lat. Gusty odbiorców powodowały jednak, że zmieniała się forma i ornamentyka, a wraz z nimi technika i technologia produkcji szkła.

Ornament stosowano na naczyniach szklanych zarówno w celach dekoracyjnych, jak i użytkowych, np. obręcze czy guzki. Niekiedy za pomocą ornamentu, np. malowanego, tuszowano błędy powstałe podczas procesu wytwarzania szkła lub podczas kształtowania wyrobu. Mimo pewnych różnic stylistycznych i technologicznych można odnaleźć w szklarstwie europejskim wspólne tendencje i mody. Motywy zdobnicze występujące na analizowanych naczyniach są dekoracją często spotykaną na różnych naczyniach odkrywanych na innych stanowiskach archeologicznych w Polsce i nie są tym samym niepowtarzalne. Z tej przyczyny przedstawienie ich genezy czy analogii do innych ornamentów, jak i wskazanie miejsca produkcji tych naczyń, na których były umieszczone te ornamenty, nastąpiło wiele trudności. Ornamenty modyfikowano niekiedy przez uproszczenie lub wzbogacenie o elementy wypracowane zarówno przez miejscowych, jak i obcych wytwórców, którzy przetwarzali te wzory odpowiednio do gustów odbiorców. Poprzez liczne kontakty między szklarzami z różnych obszarów motywy te były rozpowszechniane na terenie Europy, doprowadzając z czasem do wypracowania podobnych stylów i tendencji zdobniczych w szklarstwie.

Omówione wyroby szklane wykonane zostały metodą wydmuchiwaną, tj. sposobem odręcznym i w formach. Przeważają dość niestarannie wykonane butelki, gąsior

i małe buteleczki. Zauważyć można to zwłaszcza na powierzchniach tych naczyń w postaci śladów pozostawionych po narzędziach użytych w procesie kształtowania. Są to głównie odciski szczypiec na obrzeżach szyjek, na taśmach i waleczkach, a także rozmaite rysy pozostawione zapewne przez noże czy nożyce. Na dnach dużych i małych butelek oraz gąsiorów widoczne są także nieoszlifowane ślady po przylepiaku. Dna wszystkich analizowanych wyrobów szklanych zostały różnie ukształtowane, np. w szpic lub w zaokrąglenie, co jest dowodem na stosowanie prętów o różnych końcówkach podczas kształtowania den tych naczyń. Analiza znalezisk pod względem morfologii szkła wykazała, że najczęściej zanieczyszczeń w postaci „ciał obcych” mają naczynia zasobowe. Zawierały one również duże ilości pęcherzy gazowych o różnych wielkościach i kształtach, a także smug w różnych układach w stosunku do pionowej osi przedmiotu. Naczynia stołowe natomiast wykonane zostały z lepiej wyklarowanej masy szklanej, zawierającej mniejsze ilości pęcherzy gazowych. Wśród zanalizowanych naczyń przeważają szkła przejrzyste i przezroczyste, a tylko w niewielkim stopniu obecne są szkła nieprzezroczyste. Na podstawie analizy makroskopowej stwierdzono, że najczęściej spośród odkrytych przedmiotów wytworzonych zostało z tzw. szkła leśnego, o barwie zielonej, w różnych odcieniach. Stwierdzono też występowanie szkła specjalnie barwionego w masie, o barwie intensywnej zieleni, oliwkowej i brązowej, a sporadycznie o barwie rubinowej, kobaltowej i mlecznej. Te trzy ostatnie barwy zauważyć można w elementach dekoracyjnych naczyń stołowych, takich jak szklanice i kieliszki. Szkło specjalnie barwione w masie, np. na zielono, oliwkowo czy też brązowo, służyło do wytwarzania naczyń używanych zwłaszcza do przechowywania rozmaitych nietrwałych substancji, takich jak lekarstwa czy chemikalia. Natomiast szkła bezbarwne i przezroczyste, wykazujące się lepszą jakością masy szklanej, występują najczęściej wśród naczyń stołowych datowanych na wiek XVIII. Analiza makroskopowa wykazała również, że korozja w postaci złuszczonej się warstwy łusek, iryzacji, wżerek czy też piasku w postaci matowego nalotu, obecna jest najczęściej na szkłe jasnozielonym, a rzadziej na szkłe o innej barwie. Zdecydowanie najlepiej zachowało się szkło bezbarwne, ciemnozielone, oliwkowe i brązowe.

Chronologia analizowanych wyrobów szklanych z Poznania została ustalona na podstawie odniesienia do przedmiotów szklanych opisanych w literaturze na okres od późnego średniowiecza do połowy XIX w. Jednak większość z analizowanych wyrobów szklanych wyprodukowano w XVIII w. Są to m.in. duże i małe butelki, gąsior, kieliszki, czy też szklanki. Na 1. poł. XIX w. wydatowano tylko pojedyncze butelki i szklanki. Z okresu późnego średniowiecza pochodzi natomiast niewielka ilość naczyń szklanych, takich jak niektóre szklanice oraz jedna czarka i fiołka. Taka mała ilość późnośredniowiecznych wyrobów jest analogiczna do sytuacji z innych miast, w których odnośne znaleziska szklane stanowią niewielki procent w stosunku do nowożytnych materiałów szklanych.

W późnym średniowieczu w Poznaniu głównym odbiorcą naczyń szklanych był niewątpliwie bogaty patrycjat. W czasach późniejszych, nowożytnych, odbiorcami byli także przedstawiciele szlachty, duchowieństwa, zamożnych i średniozamożnych mieszczan,

rzemieślnicy, a także cechy rzemieślnicze, co poświadczyć może fragmentarycznie zachowana emaliowana szklanica, używana okazjonalnie zapewne podczas uroczystości cechowych. Podczas analizy znalezisk z Poznania zostały uwzględnione także materiały archiwalne, tj. inwentarze ruchomości mieszczaństwa poznańskiego z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich miasta Poznania i z lat 1700–1793 z ksiąg zarówno miejskich, jak i grodzkich. Analiza ta nie dostarczyła jednak wystarczających podstaw do wnioskowania o wyglądzie i jakości przedmiotów szklanych używanych w Poznaniu. Na obecnym etapie badań ani analizowane źródła archeologiczne, ani pisane nie odzwierciedlają faktycznego stanu posiadania i sposobu użytkowania wyrobów szklanych przez ówczesnych mieszkańców Poznania. Niewątpliwie jednak źródła te mogą być podstawą do kompleksowych studiów nad poznańskim szklarstwem. Pozwoliłoby to w przyszłości sformułować wnioski o roli, jaką szkło odgrywało w różnych aspektach życia mieszkańców tego miasta.

Brak przesłanek na potwierdzenie informacji przytaczanej w literaturze przedmiotu o funkcjonowaniu huty szkła w Poznaniu nad rzeką Cybiną, z której to huty mogłyby ewentualnie pochodzić wyroby szklane analizowane w niniejszej pracy. Wśród materiałów pochodzących z różnych badań archeologicznych prowadzonych na tym terenie, nie ma materiałów związanych bezpośrednio z produkcją szkła w Poznaniu. Wszystkie analizowane w niniejszej pracy wyroby szklane to albo „importy” z hut obcych, albo wyroby z hut krajowych. Z pewnością duże ilości szkła zwykłego sprowadzono do Poznania z hut szkła np. na terenie obecnego woj. wielkopolskiego (Bukowe, Huta Łukomska, Ostrowo), zachodniopomorskiego (Bierzwnik, Łasko, Płoszkowo), kujawsko-pomorskiego (Huta Padniewska), lubuskiego (Przeborowo). Do Poznania sprowadzono w większości wyroby szklane o formach typowych i o niewyszukanych dekoracjach. Dostawy szkła z hut krajowych lub zagranicznych do Poznania mogły odbywać się za pośrednictwem kupców lub przewoźników, organizujących na zlecenie transport do miasta. Także hutnicy mogli trudnić się handlem szkłem. Tymi sposobami wyroby szklane trafiały w końcu do rąk handlujących nimi szklarzy, drobniejszych kramarzy i budników, którzy sprzedawali je na terenie Rynku w Poznaniu.

Należy mieć nadzieję, że wyniki niniejszej pracy badawczej nad przedmiotami szklanymi odkrytymi w Poznaniu przyczynią się do pogłębienia wiedzy o kulturze materialnej Poznania, a w szczególności naświetlą rolę, jaką odgrywało szkło w życiu codziennym mieszkańców miasta na przestrzeni stuleci.

GLASS IN THE CULTURE OF POZNAŃ CITIZENS FROM THE LATE MIDDLE AGES UNTIL THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

S u m m a r y

The paper discusses luxury and ordinary glass vessels found during archaeological excavations conducted on several plots on the right and left bank of the Warta river in Poznań. A majority of glassware was discovered in the Szyperska Street, 21, where a big refuse dump was situated.

The present paper is based on glass dated from the late Middle Ages to the first half of the 19th century. Glassware from Poznań was classified into 3 groups: table glass, glass storage containers and pharmacy glass. There were fragments of beakers, goblets, tankards, one mug, bowls, jugs, decanters, big bottles, small bottles, one jar, ampoules, phials and one pestle. Table glass fragments showed the greatest diversity of forms. All vessels were made in two basic techniques: so-called "free hand" technique or by blowing into the mould. Some of discovered glass was probably made in Germany, Bohemia, Pomerania, Silesia, Little Poland or Central Poland. Many of them were produced in Polish glassworks.

Bogumiła Twardosz

Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu, Biblioteka Główna
plac Wielkopolski 9, 61-746 Poznań, Poland